

INKOR KATEGORIYASINING LINGVISTIK – TIPOLOGIK MOHIYATI

Vositov Valijon Abduvaxobovich
filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Andijon davlat chet tillari instituti
E-mail: 4496109@mail.ru Tel: 934496109

Annotatsiya: Maqolada til kategoriyalari va unga uyg‘un bo‘lgan til faktlari nafaqat til doirasida, balki nutq ko‘lamida ularning ifodalanish sathida kuzatilishi, inkor tushunchasi mazmuni bevosita tizim, struktura va norma tushunchalari bilan bog‘liqligi, tildagi inkor tizimi ifoda vositalarining tizim, struktura majmuasiga nechta birlik tegishli ekanligini aniqlash, til ichki me‘yori bilan bog‘liq qirralarni tavsif etishda induktiv mushohada yuqori ahamiyat kasb etishi kabi masalalar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kategoriya, kognitiv lingvistika, pragmatik lingvistika, til kategoriyalari, tizim, struktura, bo‘lishli va bo‘lishsiz shakldagi fe‘l, tasdiq, inkor, presuppozitsiya, temporal konkretizator, yuklama, analitik forma, музум, норма, mononegativ, variativ.

ЛИНГВИСТИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ КАТЕГОРИИ

Воситов Валижон Абдувахобович
доктор филологических наук, профессор
Андижанский государственный институт иностранных языков
E-mail: 4496109@mail.ru Тел: 934496109

Аннотация: В статье анализируются такие вопросы, как наблюдение языковых категорий и соответствующих им языковых фактов не только в

рамках языка, но и на уровне их выражения в сфере речи, непосредственная связь содержания понятия отрицания с понятиями системы, структуры и нормы, значение индуктивного наблюдения в определении того, сколько единиц системы средств выражения в языке относятся к системно-структурному комплексу, описание аспектов, связанных с внутренней нормой языка.

Ключевые слова: категория, когнитивная лингвистика, прагматическая лингвистика, языковые категории, система, структура, глаголы в отрицательных и утвердительных формах, утверждение, отрицание, пресуппозиция, временной конкретизатор, частица, аналитическая форма, система, норма, монологический, вариативный.

PLACE OF THE CATEGORY OF NEGATION IN THE LANGUAGE SYSTEM

Vositov Valijon Abduvahabovich

DSc in Filology, Professor

Andizhan State Institute of Foreign Languages

E-mail: 4496109@mail.ru Contact phone: 934496109

Annotation: *The article analyzes issues such as the observation of linguistic categories and the linguistic facts corresponding to them not only within the framework of language, but also at the level of their expression in the scope of speech, the direct connection of the content of the concept of negation with the concepts of system, structure and norm, the importance of inductive observation in determining how many units of the system of means of expression in the language belong to the system, structure complex, and the description of aspects related to the internal norm of the language.*

Key words: *category, cognitive linguistics, pragmatic linguistics, language categories, system, structure, verbs in negative and affirmative forms, assertion,*

negation, presupposition, temporal concretizer, particle, analytical form, system, norm, mononegative, variable.

KIRISH

Har qaysi kategoriyaning, eng avvalo, lingvistik, qolaversa, tipologik mohiyatini aniqlashda uning namoyon bo'lish muhitini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Albatta, inkor kategoriyasi ham bundan mustasno emas. Odatda, til kategoriyalari va unga uyg'un bo'lgan til faktlari nafaqat til tizimi doirasida, shuningdek, nutq ko'lamida ularning ifodalanish sathida kuzatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Inkor kategoriyasi doimo tilshunos olimlarning diqqat markazida turgan masalalardan biridir. Inkor kategoriyasini o'rganishda hind-yevropa va turkiy tillar manbalari asosida izlanishlar olib borgan bir qator tilshunoslarning (Yu.S.Stepanov, T.V.Bulıgina, V.F.Andreyeva, M.V.Andreychikova, N.A.Bulax, S.A.Vasileva, K.V.Gabuchan, M.N. Jukenova, V.N.Zenchuk, A.F.Kulagin, L.F.Kumanichkina, N.A.Lavrov, V.S.Shyemerova, Ye.I.Shyendels, L.P. Shipulina, S.R.Rahimov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, D.E.Lutfullayeva) xizmatlari katta.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ma'lumki, til ifoda vositalarining uyg'un, uyushgan majmuasi ko'rinishidagi til tizimida uch tomonni ajratish lozimligi e'tirof etiladi: tizim \ struktura va norma. Inkor tushunchasi mazmuni bevosita tizim \ struktura va norma tushunchalari bilan uzviylashadi. Zero, mazkur kategoriya lingvistik mohiyatini ochib berishda har uch tushuncha yetakchi salmoqqa ega [9, 3-52]. Sodda qilib aytganda, elementlarning yaxlit majmuasi tizimni shakllantiradi, struktura esa ushbu majmuaning muayyan ichki uyushmasidir. Tizim tushunchasi elementlar yig'indisiga, struktura tushunchasi esa ob'yekt ichidagi barqaror aloqalarga suyanadi. Til hodisasini, xususan, inkor til hodisasini tadqiq etish demak: a) tizim yaratuvchi elementlar majmuasini (to'plamini, turkumini) aniqlash, buning uchun ularni yondosh hodisalardan ajratish, ularning o'xshashligi bo'yicha mujassamlashtirish; b) ushbu elementlar o'rtasidagi ichki munosabatlar va aloqalarni, ularning pog'onalashuvini,

shuningdek, bir xildagi elementlarning boshqa birlaridan hosil bo'lish yo'llarini ochib berish lozim. Binobarin, tildagi inkor tizimi haqida so'z yurita turib, eng avvalo, elementlarning ushbu majmuasiga nechta birlik va xususan qaysi biri mansub ekanligini aniqlash joiz. Bu o'rinda til ichki me'yori bilan bog'liq qirralarni tavsif etishda til faktlarining til ichki strukturasidagi xususiyatlari o'rganilganda, induktiv mushohada ko'mak beradi. Agglyutinativ tipdagi tillar faktlari tasvirida o'zbek tili faktlari til ichki strukturasini induksiya qirralari inkor kategoriyasi mohiyatini ochib berishda yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Odatda, fe'l bo'lishli va bo'lishsiz formalar bilan uzviy bog'liq, chunki ular ifoda mohiyatiga ko'ra fe'ldagi yetakchi alomatlarni nutqda namoyon etishga ishlatiladi. Zero, har qaysi fe'l yo bo'lishli, yo bo'lishsiz shaklda nutqdagi axborot tizimiga ulanadi. Harakatning bu ikki ko'rsatkichini manfiy va musbat qutblarga qiyoslash mumkin. Sababi ular bir-biriga zid, qarama-qarshi ma'no, mazmun yaxlitligini qamrab oladi [3, 175-232]. Chunonchi bo'lishli forma fe'ldagi harakat tasdig'i bilan bog'liq bo'lsa, bo'lishsiz forma bevosita inkor ma'nosi ifodasi uchun xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Bu o'rinda quyidagi misollarni keltirishning o'zi kifoya: **aytdi - aytmadi; chaqirdi - chaqirmadi.**

Keltirilgan fe'llar juftligidan ko'rinib turibdiki, birinchi o'rindagilari tasdiqni, ikkinchi o'rindagilari inkorni ifoda etadi. Shaklan fe'l formalari faqat **-ma** affiksi orqali o'zaro farqlanadilar. Binobarin, ayni vaziyatda **-ma-** morfologik marker sifatida inkor ma'nosi ifodasi uchun xizmat qiladi. Demak, **-ma** affiksi maxsus grammatik ko'rsatkich sifatida inkorni ifodalovchi bo'lishsiz forma hisoblanadi. Ammo bo'lishli forma shunday maxsus grammatik ko'rsatkich olmaydi. Bu jihatdan inkor ma'nosi ham ma'no jihatidan, ham shaklan farqlanish, ajratib belgilanish xususiyatiga ega. Demakki, inkor tushunchasi mazmun hamda ifoda planlarida tafovutlanish xususiyatiga to'la moyil. Shunday ekan, ushbu tushuncha ifodasi uchun xizmat qiluvchi til birliklarining paradigmasi funksional jihatlariga nazar tashlab o'tish joiz.

Fe'l tarkibida ifodaga kiruvchi **-ma** affiksining ifoda potensiyasi keng bo'lib, uning deyarli barcha ko'rinishlari inkor ma'nosini ifodalash imkoniga ega [11,

337-341]: **uxlamayapti, uxlamaydigan, uxlamagan** va boshqalar. Ushbu fikrga mustasno tarzda **-ma** affiksining maqsad ravishdoshi bilan birga kelmasligini ko'rsatish mumkin: **sotgani ketdi**. Albatta, maqsad ravishdoshi anglatgan harakat inkor ma'nosi bilan bog'lanishi mumkin. Bu vaziyat o'ziga xos tarzda kechadi. Xususan, asosiy fe'lining bo'lishsiz formasi orqali inkor ma'nosining ifodasi sodir bo'ladi: **Tekshirgani kelmadi. Tanishgani keldi**. Shuningdek, «**emas**» to'liqsiz fe'lining ifodadagi ishtiroki orqali sodir bo'ladi: **Bu yerga zovurlarni tozalagani emas, ko'chat o'tqazgani chiqdik**.

Fe'l tarkibida namoyon bo'luvchi **-ma** affiksi ifoda potensiyasining kengligi harakat nomining inkor shaklini yasallashida ham ko'zga tashlanadi: **yig'lamaslik, kulmaslik** va boshqalar. Ba'zan fe'l harakat tavsifini anglatuvchi ifoda vositalari bilan birga qo'llanilganda, fe'ldagi inkor ma'nosi faqat harakatgagina dahldor bo'lmay, shuningdek, harakat mazmuni bilan bir qatorda tavsif semantikasini ham mazmunan qamrab oladi: **Gapning po'st kallasi, adirga osonlik bilan suv olib chiqmadik**. Ushbu gapning inkor nuqtai nazaridan tahliliy tavsifi quyidagicha: bu gapda umuman adirga suv olib chiqish nazarda tutilmay, osonlik bilan suv olib chiqish mazmuni inkor etiladi.

Fe'ldagi bo'lishsizlik, ya'ni inkor sintetik va analitik formalar orqali o'z ifodasini topadi. Sintetik shakllarda ma'no va shakl yaxlitligi kuzatilsa, analitik shaklda ma'no, tushuncha ajralgan, yoyiq formalar orqali namoyon bo'ladi. Jumladan, harakat nominatsiyasi tilda yetakchi va ko'makchi fe'l birikuvida o'z aksini topishi kuzatiladi. Harakat nominatsiyasida **-ma** inkor markeri uch xil yo'sinda qo'llanish xususiyatini oladi. Birinchidan, ushbu ko'rsatkich analitik tarkibdagi yetakchi fe'l tarkibidan o'rin olgan holda kelishi mumkin: **aytmay tur**. Ikkinchidan, ushbu ko'rsatkich ko'makchi fe'l strukturasi tarkiblanishi kuzatiladi: **ayta ko'rma**. Uchinchidan, analitik tarkibning har ikki komponentidan joy olib kelishida sodir bo'ladi: **aytmay qo'yma**. Birinchi holda inkor ma'nosi zaruriyat, taqozo, lozimlik, ehtiyoj nuqtai nazardan shakllanadi. Ikkinchi holda esa inkor ma'nosi ogohlantirish, ta'qiq, ma'n etish kabi ma'no alomatlari bilan uyg'unlashadi. Uchinchi holatda esa inkor tasdiqqa aylanadi. Ikki karra inkor

tasdiqqa yo'l ochadi. Shuni aytish lozimki, o'zbek tili harakat inkori ifodasida xilma-xillikka yuz tutadi. Albatta, ular til ifoda vositalari variativligini yaratadi. Jumladan, **-ma** affiksi bilan bir qatorda bo'lishsiz ma'nosi ifodasi uchun «**emas**» to'liqsiz fe'li ishtiroki ham kuzatiladi. Ushbu fe'lning bo'lishsiz ma'nosi ifodasidagi ifoda potensiyasi o'ziga xosdir.

Inkor ma'nosi ifodasida **-ma** affiksi faqat harakatning bo'lishsizligini ifoda etishi bilan ajralib turadi. Bu xususiyat ushbu ko'rsatkich ifoda potensiyasi cheklovini ham anglatadi. Ammo «**emas**» yordamchi fe'lining substansiya, tavsif, harakat inkori uchun qo'llanishi shubha qo'zg'amaydi. Misollar: **Tut emas, moviy emas, yuzta emas, oz emas, aytgan emas** va boshqalar. Bu jihatdan «**emas**» yordamchi fe'li ifoda potensiyasi **-ma-** affiksiga nisbatan keng qamrovli xususiyat kasb etadi. Biroq, fe'l doirasida **-ma** affiksi ifoda ko'lami kengligi alomatini saqlab qoladi. Chunki «**emas**» yordamchi fe'li yolg'iz **-gan** va **-moqchi** affiksli fe'llarning bo'lishsiz formalarini shakllantiradi, xolos: **borgan emas, bormoqchi emas**. Qolgan hollarda uning imkoniyati cheklangandir. Aniqrog'i, shaxs-son formasida tuslanib keluvchi fe'l formalari hamda uning sifatdash, ravishdash, harakat nomi kabi funksional formalari inkor shaklini hosil qilishda «**emas**» yordamchi fe'lga murojaat qilmaydilar. Aynan shu xususiyat «**emas**» yordamchi fe'li ifoda potensiyasining cheklov belgisi bo'lib xizmat qiladi. Shubhasiz, «**emas**» ko'makchi fe'lining sifatdash, ravishdash hamda harakat nomi bilan qo'shilib kelish hollariga duch kelamiz. Bu vaziyat o'zgacha mazmun va qiyofa kasb etadi. Garchi «**emas**» ko'makchi fe'li zidlanuvchi ikki harakat–voqelik ifodasida sifatdash, ravishdash yoki harakat nomi bilan birikib inkor ma'nosini ifoda etib kelsa-da, bu vaziyat tema–rema munosabatidan iborat predikativ hukmga taalluqli ekani bilan ajralib turadi: **So'kib emas, aldab ishlatdi. So'rab emas, sezib keldi**. Bu o'rinda fe'l anglatgan harakat inkor etilmasdan, balki zidlashuvchi birinchi gap orqali ifoda etilgan mazmun inkor xususiyatini oladi. Bunday vaziyatlarda «**emas**» yaxlit hukmdagi predikatga aylanadi. Shu boisdan ushbu so'z turli ma'no ifodalovchi so'zlar, yuklamalar, undovlar, hatto bo'lishsiz formadagi fe'llar bilan ham birga kelaveradi. Bu esa uning inkor ma'noni ifodalovchi yordamchi so'z

maqomida namoyon bo'lishini aks ettiradi. «**Emas**» ifoda potensiyasi inkor ma'noni ifodalovchi yordamchi so'z maqomida ko'rinishi fe'lning inkor formasini yasovchi ko'rinishdagiga nisbatan keng ekani yaqqol ko'zga tashlanadi. «**Emas**» ko'makchi fe'li bilan bir qatorda inkor ma'nosi ifodasida «**yo'q**» yordamchi so'zi ham ishtirok etadi. Inkorni ifodalash jarayonida «**yo'q**» yordamchi so'zi o'tgan va hozirgi zamon fe'llari bilan birikib keladi: **o'qigani yo'q, o'qiyotgani yo'q**. Ushbu zamon formalari bilan qo'shilib kelgan chog'da «**yo'q**» sof shaklini saqlay oladi, shaxs–son ko'rsatkichlari esa bevosita undan oldin turgan fe'lga qo'shiladi: **o'qiganim yo'q, o'qiganing yo'q, o'qigani yo'q** va boshqalar. Ba'zi hollarda –**gan** affiksi bilan yasalgan sifatdosh –**cha** affiksi olishi va undan so'ng «**yo'q**» kelishi mumkin. Bunday vaziyatda inkor ma'nosi vaqt cheklovi ma'no alomatini oladi va **hozircha, ayni chog'da bajarilgani yo'q** degan ma'noni anglatadi: **Majlis ishtirokchilari kelganlaricha yo'q**.

Ingliz tilida esa faqat **not** yuklamasi ish-harakatning bo'lishsizligini bildiradi. Qolaversa, **not** o'zbek tilidagi kabi alohida predikatga aylanmaydi. Chunki u doim yordamchi fe'l bilan bo'lishsiz shakl yasaydi. O'zbek tilidagi –**cha** affiksi bilan kelgan **yo'q** ingliz tilida **yet** va **not** kabilar orqali ifodalanishi mumkin. Inkordagi davriy shart butunlay inkorni anglatmaydi. Chunki presuppozitsiya asosidagi tahlil majlis ishtirokchilarining keyinroq kelishlari mumkinligidan dalolat beradi. Bu esa shunday mushohadaviy xulosa chiqarishga asos yaratadi. Shu boisdan ham ba'zan fe'l formalarini «**hali**», «**hozircha**» kabi temporal konkretizatorlar bilan birga kelishi uchrab turadi: **Komissiya hali kelganicha yo'q**.

Inkor ma'nosi ifodasida **na...na** yuklamasi ham ishtirok etadi. Odatda, **na** yuklamasi fe'ldan oldin kelib, uyushgan harakatlardagi inkorni ifoda etadi: **Paxta dalasidan charchab kelgan Fotimaxon na kir yuvishga, na non yopishga ulgurdi**. Yuqoridagi jumlada **kir yuvmoq, non yopmoq** fe'llari oldida turgan **na** yuklamasi sub'yektni kir yuvishga ham, non yopishga ham ulgurmaganligini ifoda etadi. **Na...na** inkor yuklamasi ifodada sinkretik xususiyat oladi. Ayni chog'da ham uyushgan inkorni hamda bog'lovchi «**ham**» ma'nosini oladi. Ushbu yuklama

qo‘llanilganda, fe‘l bo‘lishli formada keladi. Mabodo **na...na** inkor yuklamasidan keyin kelgan fe‘llarda inkor markerlari ishtirok etsa, u holda ushbu yuklama bog‘lovchi xususiyatini saqlaydi, xolos: **U na kelmadi, na ogohlantirmadi; U na kelgani yo‘q, na ogohlantirgani yo‘q.**

Ayrim tilshunoslar **na...** yuklamasining gap kesimi bilan bevosita bog‘lanmasligini, asosiy hollarda predmet nomi uzviga, ba‘zan o‘rin nomi yoki zamon nomi uzviga bog‘lanib, shu uzv bilan kesimga birikishini ta‘kidlaydi [6, 17].

Shakllar majmuasi oydinlashtirilgach, ular o‘rtasidagi munosabatlar, ularning uyg‘unlashuvi ochib berilishi ko‘zda tutiladi. Tadqiqot ob‘yektimiz doirasida til ichki tizimining kichik tizimlashgan bloki bo‘lmish inkor tushuncha tizimi aynan shunday jarayonga moyildir. Misol uchun, o‘zbek tili fe‘li inkori doirasida sintetik va analitik formalar ajratiladi. Fe‘lning sintetik formasidagi bo‘lishsizlik ko‘rsatkichi uning analitik formasidagi inkor ko‘rsatkichidan kommunikativ-axborot tashish xususiyatiga ko‘ra ajralib turadi. O‘z navbatida analitik formada yetakchi va ko‘makchi fe‘lga teng ravishda inkor markerining qo‘shilishi qo‘shimcha konnotativ ma‘no qobiqlarining inkor ma‘nosi doirasida hosil bo‘lishiga olib keladi. Shu asnoda inkor tushunchasining realyatsion qobig‘i, ya‘ni, grammatik formalarni o‘zaro bog‘lovchi munosabatlar turi ochib berilishi shak-shubhasiz.

Struktura tushunchasi, shuningdek, har qaysi alohida olingan formadagi forma va mazmun o‘zaro munosabatini qamrab oladi. Jumladan, **na o‘qimasa, na yozmasa** sintezlashgan inkorni ifoda etsa, **u aytmadi** sintezlashmagan inkorni ifoda etadi. Xuddi shuningdek, **aytmadi, ayta olmadi** sintetik hamda analitik formalarni aks ettiradi. Demak, inkor tushunchasi ifodasi bilan bog‘liq til birliklari, shubhasiz, strukturaviy tavsifga ega.

Inkor kategorial tushuncha sifatida norma (me‘yor) qirralariga ega. Norma tilda belgilab berilgan har qanday kategoriyaning ifoda tarzi ko‘rinishidir. Jumladan, substansiya, tavsif tushunchalari inkorida «**emas**» yordamchisining qo‘llanilishi hamda sintetik fe‘l formalarida **-ma** affiksining kelishi norma

talablariga bo'ysunadi. Tizim elementlari so'zlovchi tomonidan erkin tanlanadi. Shunisi ham borki, ushbu saralash muayyan ma'no qimmatini kasb etadi, zero ushbu tanlovga ko'ra gap mazmuni o'zgarishi mumkin. Jumladan, **Akbarov bu xabarni aytmadi** va **Akbarov bu xabarni aytmay qo'ymaydi** o'rtasida katta tafovut mavjud.

Ingliz tilida analitik **not** inkor yuklamasining kelishi norma talabiga mos keladi. Lekin ba'zan **not** bilan fe'l oldida keluvchi **dis-**, sifat oldida keluvchi **un-**, **im-**, **ir-**, **il-**, **in-** kabi sintetik formalar analitik **not** inkor yuklamasi bilan birga qo'llanib, norma talablaridan cheklanishi mumkin. Masalan: **I don't like** → **I don't dislike**; **It's necessary** → **It's not unnecessary**. Mononegativ inkor sub'yekt tomonidan xabar adresatga yetkazilmaganini, bayon jarayoni ro'yobga oshmaganini anglatadi (birinchi jumlada), polinegativ inkor tasdiq uchun xizmat qiladi (ikkinchi jumla).

Inkorning sintezlashmagan va sintezlashgan qo'llanishi ham ma'noga, mazmunga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xuddi shuningdek, gapdagi so'z pozitsiyalarining o'zgarishi ham gap mazmunining o'zgarishiga olib keladi [8, 152]: **Akbar Hamidni jazoladi**– **Hamid Akbarni jazoladi**; **The boy hit the ball**– **the ball hit the boy**. Chunki bu yerda ega va to'ldiruvchi funksiyasi va o'rni o'zgaradi. Norma elementlari saralanishga moyil emas, ularning ifodasi majburiy bo'lib, ma'no bilan bog'lanmagan. Jumladan, substansiya, tavsif inkorida **yo'q** yoxud **-ma-** affiksini qo'llab bo'lmaydi. **Tol emas** – substansiya inkorida **yo'q** yoxud **-ma** ni qo'llab bo'lmaydi. Hatto ma'no tushunarli bo'lgan taqdirda ham o'zbeklar bunday deb aytmaydilar.

Tizim ham, norma ham mutlaq qat'iylik, qat'iy chegara bilmaydi. Tizimdagi noqat'iylik shu narsa bilan izohlanadi va til mukammal muloqot quroli maqomiga o'tishi uchun shunday ko'rilgan bo'lishi kerakki, toki unda barcha narsani, hatto maxsus nomlovchisi yo'q tushunchalarni ham aytish, ham bayon qilish mumkin bo'lsin. Shu boisdan so'zlar va kategoriyalar semantik jihatdan o'zgaruvchan, moslashuvchan xususiyatiga ega bo'lishlari lozim, toki ular anglatayotgan

tushunchalar ostiga nomlanayotgan borliq hodisasini mujassamlashtirish mumkin bo'lsin.

Til tizimi asimmetrik xususiyat kasb etadi. O'ta qat'iylashgan tizim tildan foydalanishni, muloqot jarayonida so'z va formalar tanlovini murakkablashtirgan bo'lardi. Normaga kelsak, tilning ma'lum o'ramlarida u yuksak qat'iylik namoyon etsa-da, aksincha, ba'zi sathlarda norma variativligi, og'ish, mazmun uchun farqsiz bo'lgan ifoda vositalarini tanlash imkoniyatni beradi. Bevosita bu holat inkor ma'nosi ifodasining mononegativ modeliga mansub mononegativ variativlikda kuzatiladi: **U kelmadi → U kelgani yo'q → U kelgan emas: I don't know it – I know not it.**

Shuningdek, mononegativ variativlikda majburiy va fakultativ inkorning o'zaro hamkorligi doirasida shaxsli va shaxssiz gaplar mavjud invariativlik asosida variativlik munosabatiga kirishadi. Nutq iste'molida alohida invariativlik xususiyatiga ega signifikativ variantlarni kuzatishimiz mumkin: **Trudnostey ne vstrechayetsya → Trudnosti ne vstrechayutsya; Rusalok ne sumyestvuyet → Rusalki ne sumyestvuyut; Ne polucheno gazet → Ne polucheny gazetы.**

Yuqoridagi o'zaro formal semantik-munosabatga kirishuvchi mononegativ variantlashgan gaplar harakat mavjudligini, biror narsaning aniqlanishi, farqlanishi kabi vaziyat faktlarini inkor etadi. Ushbu gaplar garchi tuzilishiga ko'ra farq qilsa-da, ular semantik jihatdan yagona umumiylikka ega bo'lib, bir-biriga mos keladi. Shaxsli va shaxssiz gaplarning ma'lum invariant doirasida o'zaro bog'lanishi o'timli fe'ldan iborat. Bunday konstruksiyalar infinitivli, tarkibida modal fe'llar mavjud shaxsli gaplar bilan o'zaro bog'lanishi mumkin. O'z navbatida ular **nelzya, nevozmojno** so'zlari ishtirok etgan gaplar bilan ham o'xshashlik hosil qilishi mumkin. Qiyoslang: **Tam ты ne proydeshe → Tam ты ne smojesh proyti → Tam ne proyti → Tam nelzya proyti → Tam ne vozmojno proyti.** Ushbu variantlarga **net vozmojnosti** formasi ham qo'shilishi mumkin: **Net vozmojnosti tebe tam proyti. Net** so'zi vositasida hosil bo'lgan inkor gaplar ham **ne sumyestvuyet, ne imeyetsya chego libo** variantlariga invariant bo'lib qo'shilishi mumkin. Bunday holat mavjudlik, borlik, barqarorlik ma'nolaridagi invariantlar

doirasida kuzatiladi: **Dlya neye sekretov net** → **Dlya neye sekretov ne sumyestvuyet**.

Tatar tilida mononegativ variativlik norma jihatdan **–ma / mǎ** va uning variantlari **–mī / -mi, -mas / -mäs** kabilar orqali ifodalanib, **–ma / mǎ** kelasi (bar+ma+yaçaq), o‘tgan (bar+ma+di, bar+ma+ğan, bar+ma+ğan ide) va **–mī / -mi** esa hozirgi (bar+mi) hamda o‘tgan tugallanmagan (bar+mi ide) zamonlarning inkor shakllarini yasashda ishlatiladi [12].

Mariy tilida esa inkorning mononegativ variativligi otlarga karitiv **-dımash** (-d’mash), sifatlarga **-sır** (-sır), ravishdoshlarga **-de** suffikslarining qo‘shilishi bilan yasaladi [13].

Inkor kategorial ma’nosining nutqda namoyon bo‘lishi o‘ziga xos tarzda kechadi. Binobarin, nutqda ikki aspekt joy oladi: umumiy nutq (uzus) va individual nutq. Nutqda til formalarini qo‘llash ularning muayyan tanlovini va ba’zan esa ayrim o‘zgarishlarni nazarda tutadi. Biroq, ushbu tanlov har doim ham individual tarzda kechmaydi: muayyan tilda gapira turib, insonlar ushbu tilda so‘zlashuvchilarning barchasiga mansub bo‘lgan ma’lum qoidalarga amal qiladilar.

XULOSA

Shunday qilib, nutqda elementlarning ikki turi mavjud: individual (ular grammatikaning predmeti hisoblanmaydi) va noindividual, umumiy (ularni grammatika o‘rganishi lozim).

Umumiy nutq uzus tilning ifodalanishidagi muhim komponent, chunki tilni puxta bilish uchun forma va konstruksiyalarni bilish kifoya qilmaydi, ularni nutq vaziyatlarida va kontekstlarda qo‘llash qonuniyatlarini bilish lozim. Uzus hodisasi tillarni qiyoslashda, tipologik tadqiqotlarda, ayniqsa, yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uzus erkin ma’no qimmatiga ta’sir o‘tkazmaydigan tanlovda namoyon bo‘ladi, ya’ni muayyan ma’no ifodasi uchun so‘zlovchi tildagi mavjud sinonimik formalardan birini tanlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Андреева В.Ф. Значение и употребление частицы «ни» в русском языке. Филолог. зап. - М.: Наука, 1891, -283 с.
2. Андрейчикова М.В. Категория отрицания в языке ранненововерхненемецкого периода (на материале памятников XIV-XVII вв.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Минск: 1975. -18 с.
3. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции // Сб. Исследования по общей теории грамматики. - М.: Наука 1968, - С. 175-232.
4. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - Москва: Просвещение, 1989. - 287 с.
5. Куманичкина Л.Ф. Основные грамматические отрицания в повествовательном предложении: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М.: 1953. - 18 с.
6. Лутфуллаева Д.Э. Гапнинг семантик – синтактик қурилиш қолипи ва пропозитив структураси ўртасидаги муносабат (ўзбек тилидаги йўқлик-мавжудлик белгилари асосида зидланувчи гаплар мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент, 2006. – 47 б.
7. Рахимов С. Вопросы структурно - типологической характеристики предложения. – Ташкент: Фан, 1978. - 118 с.
8. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. - 226 б.
9. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. М.: Наука, 1975. – 298 с.
10. Шомақсудов А., Расулов И. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. - 247 б.
11. Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ш. Шоабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, И. Расулов, И. Дониёров. - Т.: Ўқитувчи, 1980. - 448 б.
12. tugan-tel.noka.ru
13. planetadisser.com

